

РАЗВОЈНИ ПУТ АРТИЉЕРИЈЕ У НОВ

У погледу места и улоге родова и видова, а посебно артиљерије, наша НОВ је прошла кроз неколико фаза. Те фазе су настајале у различито време и трајање им је зависило од покрајина и услова под којима су дејствовале поједине јединице НОВ. Заједничке су основне карактеристике које представљају специфичност нашег рата.¹⁾

Као прву фазу треба узети период типичног партизанског ратовања. Она почиње са појавом првих партизанских јединица: борбених група, чета и одреда. Карактерише се тиме што се дејства изводе на готово потпуно окупираној територији и мањих су размера. Партизанске јединице су наоружане искључиво лаким наоружањем: пушкама, бомбама и пушкомитраљезима. Састоје се искључиво из борбеног дела — без војнички организованих позадинских установа свих врста, па често и без основног санитетског материјала и болничара. Изводе се само разноврсни и многобројни напади на територији и градовима и то на објекте који се могу савладати лаким наоружањем, уз евентуалну употребу експлозивних средстава или заседама, препадима и слично на непријатељеве колоне, упоришта и др. Ако би се у току акција и дошло до тешког наоружања, оно је коришћено само у току те акције или и извесно време после ње, а затим је уништано ако се није друкчије могло због појачаног непријатељевог дејства или, у погоднијим околностима, скривано. Наглашавајући ту чињеницу истовремено истичемо да наше снаге по укупном броју нису биле масовне. Напротив. Али су услови ратовања, степен искуства и низ других околности условљавали и организационо обликовање јединица — одреде. У тој фази јединице НОВ сачињавале су лако покретљиве, пешадијским наоружањем опремљене јединице са зачецима инжињерије у смислу минирања, диверзије и сл.

И у таквим дејствима која су у суштини тражила свој најбољи облик употребљавана је и артиљерија по принципу да се на најцелисходнији начин употреби све оно чиме се може непријатељ што више уништити.²⁾

¹⁾ Зато аутор не сматра да је обухватио у прегледу све наше републике и све случајеве у току НОР-а, јер би се тиме обавезао да пише историју развитка артиљеријских јединица, што није намена чланка. Узети су примери који указују на развојни пут артиљерије у НОВ.

²⁾ У Црној Гори устанак је добио одмах на почетку масован карактер, што је наметнуло фронтална дејства. Отуда се још у јулу у борбама код Никшића користе артиљеријска оруђа која су заплена код Даниловграда.

У даљем развоју устанка, који је готово стреловит, захваљујући баш таквим дејствима којима се постиже надмоћност над непријатељем, по плану Врховног штаба долази до стварања слободних територија. Партизанске јединице које су све више бројно нарастале успеле су да очисте села и мање варошице од окупатора и домаћих колаборационистичких формација и створе слободну територију на којој се успоставља народна власт и организује позадина (снабдевање, оправка оружја и опреме, лечење рањеника). На појединим слободним територијама предузимају се акције ради њиховог проширења и одбране. Оне постају оперативно-тактички ослонци јединица НОВ. По својој величини и географском положају биле су за непријатеља од различитог интереса, па је према томе и одређивао снаге и средства за дејство против снага које су их штитиле. На важнијим су се распламсавале борбе широких размера у којима су на обе стране ангажоване јаче снаге и средства. Зависно од важности појединих територија и њихове величине дошло је и до извесне диференцијације у тактичким поступцима које су примењивале јединице НОВ.

На неким мањим слободним територијама, у Босанској крајини и Лици, на пример, до артиљеријских оруђа и минобацача се дошло већ првих недеља устанка. Слободне територије су брзо створене, али се одмах није ишло на њихово проширивање ослобођењем градова, јер је претходно — сасвим оправдано — требало организацијски учврстити јединице устаничке војске. Отуда прва оруђа заплена у јулу у борбама у Јању и Врточама (Босанска крајина) нису уништена, али се не користе у смислу посебно организованих артиљеријских јединица у току напада. Јер, или природа предузиманих акција није захтевала ангажовање артиљерије, или није било обучених артиљераца нити муниције за све врсте дејства и др.³⁾ Слично се радило и у Лици.

У западној Србији ситуација је у том погледу била нешто другачија. Велику слободну територију створену крајем септембра требало је проширивати и бранити. Зато се и осећала потреба за здруженим јединицама, али су постојали и материјални услови за таква дејства. У оно време слободна територија у западној Србији имала је карактер мале државе и представљала је солидан ослонац трупама које су дејствовале на њеној периферији.⁴⁾ Јединице су добро снабдеване, а омогућено је и снабдевање и одржавање тешке технике. Заплена оруђа код Крупња и у Чачку у августу и сеп-

³⁾ У јулу су Крајишници у Јању запленили од усташа једну хаубицу 100 мм и једно противоклопно оруђе 37 мм. Почетком августа су код Врточа запленили још једну хаубицу 100 мм. Услед недостатка старешинског артиљеријског кадра, оруђа се не обједињавају у батерије и не налазе ширу примену.

Заплена оруђа 75 мм код Мазине, у августу 1941. године, Личани користе појединачно и то за непосредно гађање, пошто нису имали нишанских справа.

⁴⁾ Поред артиљеријских батерија постојала је и чета тенкова.

тембру 1941. године користе се врло интензивно.⁵⁾ Оруђа заплењена у Чачку обједињена су у батерију. То је прва артиљеријска јединица НОВ.⁶⁾

У неким покрајинама, што је нарочито карактеристично за Словенију, постојале су артиљеријске јединице које су се само повремено активирале, односно постојала је група бораца — артиљераца у саставу самосталног батаљона или одреда која је извршавала задатке као свака друга јединица, а основна мисао је била да се тако драгоцену оруђа олако не изгубе. Зато су оруђа и муниција скривани у шуме или закопавани. Кад се припремала акција за коју је требала и могла се ангажовати артиљерија, оруђа су извлачена из склоништа, комплетирана запрегама или товарним грлима, довођена у стање бојеве готовости и одвођена на ватрене положаје. По завршетку борбе поново су скривана у склоништа до друге погодне акције.

У Босанској крајини практиковало се формирање специјалних јуришних група састављених претежно од артиљераца за уништавање или заплењивање непријатељеве артиљерије. Ове групе су убациване у непријатељеву позадину и нападале ватрене положаје батерије, уништавале или заробљавале послугу, а затим заплењена оруђа окретале против непријатеља. Оруђа су по завршетку акције извлачена, а ако би то било немогућно — уништавана су.

⁵⁾ Приликом напада на Крупањ 29. августа 1941. год. једно оруђе 37 мм, које је било закопано за време капитулације, употребљено је за ликвидацију болнице и ливнице. Ово је прво артиљеријско оруђе којим су располагале снаге НОВ на територији Србије.

⁶⁾ Оруђа 75 мм пољска М12, систем „шнајдер“, налазила су се у ремонтном заводу у Чачку кад је капитулирала Југославија. Један артиљеријски мајстор је пре него што су Немци ушли у завод скинуо затвараче, ставио их у сандук и закопао. 1. октобра 1941. год. приликом ослобођења града Чачански одред је запленио и та оруђа. Артиљеријски мајстор је донео затвараче и оруђа су комплетирана. Формиране су две батерије од по 2 оруђа. Једна на коњску вучу припала је четницима, а друга, са воловском запрегом, партизанима. Четници, под командом артиљеријског капетана Дерока, који је био истовремено командир артиљерије целокупне четничке војске, одвели су 7. октобра своју батерију према Краљеву, у рејон Жиче. Партизанска батерија кренула је истог дана левом обалом Мораве. Приликом опсаде Краљева целокупна артиљерија је стављена под команду заједничког партизанско-четничког штаба. Прво дејство су ове батерије испољиле 9. октобра.

Кад је 5. новембра избио сукоб између четника и партизана четници су по наређењу Драже Михаиловића напустили положаје код Краљева, а главне снаге предвођене капетаном Дероком са топовима кренуле су на Чачак. У току 6. и 7. новембра у сукобу између Дерокове групације и Чачанског одреда на Љубићу, Чачани успевају да потуку четничку групацију и заплене њихова оруђа. Увече 7. новембра ова оруђа се користе у одбрани Чачка од напада четника. Сутрадан, пошто је четнички напад био сломљен, по наређењу Врховног штаба сва оруђа — 3 топа — којима је сада располагао Чачански одред била су возом упућена у Ужице. (Према немачким документима, приликом једног испада који је извршио 22. октобра 1. бат. 737. пука 717. пд из Краљева, Немци су успели да заплене једно наше арт. оруђе са неколико граната — *Зборник*, књ. I, стр. 558, док. 203).

У борбама које су 27, 28. и 29. новембра вођене против Немаца на приступима Ужичу ангажовано је по једно оруђе на положајима код Дивчибара и на Кадињачи. Тамо су и уништена. Том приликом су уништена и оруђа Ваљевског одреда. Два оруђа која су учествовала у опсади Краљева била су уништена на путу између Ужица и Чајетине.

На основу искустава из западне Србије, Врховни штаб је израдио стратегијску концепцију о стварању већих слободних територија широм Југославије као ослонаца за борбена дејства већих размера. Тиме је прва фаза партизанске борбе са првоформираним јединицама била превазиђена — прешло се на формирање бригада са њеним познатим организацијским искуствима и задацима.

Наше бригаде имају карактер здружених јединица. Наиме, крајем 1941. године Врховни штаб је у основи стао на гледиште да основну снагу НОВ треба да сачињавају здружене јединице, способне за предузимање маневара широких размера и разноврсне борбене задатке који би искрсавали у току рата — формирана је 1. пролетерска бригада, прва здружена јединица НОВ. Њеном формацијом предвиђено је да може имати до дивизиона артиљерије. Прва оруђа која су ушла у састав ове бригаде били су минобацачи 81 мм. Од њих је формиран посебан минобацачки вод у саставу чете пратећих оруђа. После краћег времена бригада је запленила топ 37 мм система „пито“ па је формиран и самосталан топовски вод. У 2. пролетерској бригади, после борби око Братунца, у којој је запленила прве минобацаче 81 мм и једно противоклопно оруђе 37 мм система „шкода“, формирана је, као и у 1. бригади, чета пратећих оруђа. Тешко наоружање обједињавале су у чету пратећих оруђа и остале, касније формиране бригаде.⁷⁾

Услови стварања наше Армије у целини, а посебно услови развоја родова, били су изванредно тешки и до тешког наоружања се теже долазило. То је наметало потребу његовог најрационалнијег коришћења. Штабови бригада су у почетку планирали употребу готово сваког оруђа и сваке гранате из пратећих чета. Касније су тешки митраљежи укључени у пратеће водове батаљона, али минобацачи су све до краја рата углавном остали у пратећим четама бригада.

Обично се располагало са свега неколико граната и мина на оруђе, па се морало добро размислити о томе како их је најбоље употребити. Отуда су штабови бригада били принуђени да сами бирају циљеве за артиљерију, да их проучавају, одређују приоритет и доносе одлуку о испаливању сваке гранате и мине.

Минобацачи или артиљеријско оруђе су често са свега неколико мина или граната решавали врло важне задатке, од којих је много пута зависило и успех појединих акција у целини. Топовима су рушени бункери и утврђена митраљеска гнезда која су била тешко приступачна бомбашима.⁸⁾

⁷⁾ Прва пролетерска бригада је у јануару 1943. године код Теслића, на иницијативу штаба дивизије, формирала посебну „противоклопну чету“ од два оруђа 37 мм. То је јединствена формација у оквиру бригаде наше НОВ.

⁸⁾ Приликом првог ослобођења Ливно у јулу 1942. батаљони 1. пролетерске бригаде успели су да заузму цео град. Само је била остала кућа Митровића, саграђена од тврдог материјала, где су се налазили Немци и усташе. Приступ бомбаша био је немогућан. Оруђе 37 мм било је такође немоћно против дебелих зидова. Потпун успех бригаде зависио је од тога да ли ће отпор у утврђеној згради бити сломљен пре него што непријатељу стигну појачања из других гарнизона. Вишеструка бројна надмоћност у људству није значила ништа. Морало

У летњим и јесењим борбама 1942. у Босанској крајини група бригада Врховног штаба и крајишки одреди често су нападали градове. У тим нападима озбиљно се осетио недостатак тежег наоружања, што је нарочито дошло до изражаја у борбама око Купреса. Да се располагало артиљеријом, утврђене и разумљиве тактичке слабости при планирању и извођењу напада на град могле су бити отклоњене или знатно смањене. Ту се у оштрој форми поставило питање реалности и планираних задатака с обзиром на ватрене могућности јединица. Решење тог проблема нашло се искључиво у изненађењу.

Међутим у нападима на Купрес оно није постигнуто. Непријатељ је био утврдио сваку зграду у граду и упорно се бранио. Требало је имати оруђа способна да руше утврђене зграде, а располагало се само топовима 37 мм 2. пролетерске и 1. крајишке бригаде који су за то били немоћни. Да се располагало оруђима већег калибра и са доста муниције, утврђене зграде у Купресу, крцате непријатељем, биле би порушене, а отпор сломљен и не би без потребе изгинуло толико бораца 2. и 4. пролетерске и 1. крајишке бригаде.

Купрес је показао да се напад на утврђена насељена места, ако се не постигне изненађење, не може успешно извести без тежег наоружања. Оперативни штаб за Босанску крајину извукао је из тога потребне закључке и настојао да што боље искористи оруђа на која раније није много рачунао.⁹⁾ Крајем јула 1942. формира хаубичку батерију.¹⁰⁾ У борбама око Бос. Новог и Бос. Крупе, у јуну 1942, ова батерија игра веома важну улогу. Непријатељеви бетонски бункери порушени су непосредним гађањем, чиме је сломљен и његов отпор. У септембру су из јединица повучена сва оруђа већа од 37 мм и формиране самосталне батерије: противоклопна од оруђа 45 и 47 мм и брдска од 75 мм, које су биле под непосредном командом Оперативног штаба.

Главни штаб Хрватске такође уочава значај артиљерије и њену снагу у решавању крупнијих борбених задатака, те тежи да је организацијски учврсти. У септембру, у борбама код Служа, расположиве три батерије обједињује под своју команду и на њихово чело

се чекати на долазак једног тежег оруђа. Гламочки партизански одред располага је у то време једним оруђем 75 мм. Бригада га је затражила. Са неколико година граната у прозоре куће неутралисана је ватра тешких митраљеза. Немци су истакли белу заставу и предали се. Таквих примера у којима су артиљеријска оруђа одиграла веома важну улогу и уштедела многе људске животе било је много.

⁹⁾ Крајишници су 16. маја 1942. запленили код Приједора две хаубице 100 мм М16/19. Услед слабих услова транспортовања и недостатка обученог кадра, оне нису коришћене. Касније, ова оруђа су подржавала Крајишки одред. Кад је од 4. крајишког одреда формирана 1. крајишка бригада, хаубице и 3 противоклопна оруђа 45 и 47 мм закопали су у Грмечу. Бригада је у свом саставу задржавала два оруђа 37 мм.

¹⁰⁾ Хаубичка батерија Оперативног штаба за Босанску крајину била је прва хаубичка батерија артиљерије НОВ.

поставља артиљеријског команданта. Главни штаб Хрватске био је тада највиша команда у НОВ која је имала подручну артиљерију.¹¹⁾

Крајем септембра 1942. у Босанској крајини, Лици и Кордуну створене су, прошириване и међусобно спајане велике слободне територије. Поједини њихови делови морали су се бранити. Дејства НОВ на том подручју постала су сложена. Више команде су осетиле потребу да у својим рукама имају средства којима би могле снажније да утичу на дејства, а јединице да што боље оспособе за маневар. Тим су се руководили Оперативни штаб за Босанску крајину и Главни штаб Хрватске приликом формирања подручне артиљерије.

Врховни штаб НОВ, који је непосредно утицао на дејства у Босанској крајини придаје у то време све већу пажњу употреби артиљеријских јединица. У директиви од 18. октобра 1942. године за напад на Бихаћ, упућеној Оперативном штабу за Босанску крајину, он указује на употребу артиљерије (у овој операцији) и подвлачи неопходност ангажовања целокупне артиљерије.¹²⁾ Припремајући ову операцију, Оперативни штаб за Босанску крајину детаљно планира употребу артиљерије,¹³⁾ противоклопну батерију придаје бригаама на главном правцу, а брдску и хаубичку оставља под својом командом. Батеријама одређује ватрене положаје, начин дејства, почетак артиљеријске припреме и задатке у њој. Артиљеријска припрема се састојала из периода рушења непосредним гађањем и периода неутралисања. Предвиђен је и утрошак муниције од 10 граната на оруђа. На тај начин се први пут у току НОР-а детаљније планира употреба артиљерије у вишем штабу.

Артиљерија је у овој операцији одиграла главну улогу у артиљеријској припреми рушењем великог бункера на Сомишљу и са неколико мањих ватрених налета по важнијим објектима у самом граду. У артиљеријској подршци нису јој били ни прецизирани задаци због тога што није имала довољно муниције нити одговарајућих средстава везе и због неувежбаности командира батерија да рукују ватром у току напада, нарочито ноћу. Поједина оруђа су ангажована за ликвидирање усташког отпора у утврђеним зградама и бункерима. Противоклопна батерија која је била придата бригаама, као и њихове формацијске, кориштене су као пратећа и употребљене за заузимање непријатељевих упоришта, затвора и цркве.

У целини артиљерија је у бихаћкој операцији одиграла значајну улогу. Снажан је био њен утицај на морал сопствене пешадије.

¹¹⁾ У Лици је још у почетку 1942. постојао импровизовани дивизион од две батерије од оруђа која су била заплена приликом заузимања талијанских упоришта око Велебита. Кад су дејства пренета на Капелу и северније (Кордун) батерије су остале јужно од Капеле. Тек у септембру је ова артиљерија пребачена преко Капеле на Кордун. Касније је од ње формиран 1. хрватски дивизион. У септембру су ове батерије обједињене и непосредно потчињене ГШ Хрватске и поново се називају дивизионом. О овоме нема званичних докумената.

¹²⁾ Директива од 18. октобра је први докуменат Врховног штаба у коме се говори о употреби артиљерије као рода.

¹³⁾ План је писмено рађен, а његова садржина је изложена у општој заповести за напад од 31. октобра 1942. год.

Старешине свих степена и борци осећали су се сигурнијим у борби, па је и сам напад имао снажнији замах и већи интензитет.

У то време НОВ је у целини објективно прерасла у стање „вишеродности“, јер се тада артиљерија афирмисала кроз самосталне артиљеријске јединице.

Следећи период односи се на формирање крупних јединица НОВ. Наиме, у новембру 1942. наступио је квалитативан скок у развоју НОВ. Бројно је вишеструко нарасла, постала боље опремљена. Формиране су 1. и 2. пролетерска и 3. ударна дивизија, а затим још четири дивизије и два корпуса (1. босански и 1. хрватски). Три прве дивизије Врховни штаб задржава под непосредном командом у својству оперативно-стратегијске маневарске групе, па аналогно томе оставља и део артиљерије под својом непосредном командом у својству артиљеријске резерве — крајем новембра формира код Гламоча Хаубички дивизион Врховног штаба.¹⁴⁾ У то време је организован у Бос. Петровцу и први наш артиљеријски курс, на којем су се слушаоци упознали са основама из настава гађања и тактике.

Први босански корпус формирао је свој дивизион већ 5. децембра 1942. од батерије хаубица која је учествовала у бихаћкој операцији (2 оруђа) и 4 хаубице 100 мм које су заплењене у Бос. Новом.¹⁵⁾ То је први дивизион корпусне артиљерије у НОВ.

Прва пролетерска дивизија формирала је своју прву артиљеријску јединицу — хаубичку батерију — у новембру 1942. год. после победе над Немцима код Ситнице.¹⁶⁾ Првих дана децембра, после ослобођења Ливна и Дувна, и 2. пролетерска дивизија формирала је дивизијску артиљерију (брдску батерију 75 мм).

Дивизион Врховног штаба први пут учествује у борби при ослобођењу Ливна (децембра 1942). Поред недовољних средстава везе и за осматрање, он успешно подржава батаљон 4. црногорске бригаде који је упао у град и водио борбу у окружењу. У тој борби успешно су употребљена и противоклопна оруђа 2. пролетерске бригаде — из непосредне близине поготком у пушкарницу великог

¹⁴⁾ Дивизион је формиран од 22 до 26. новембра, после другог ослобођења Јајца. Прво је формирана само једна батерија од два оруђа која су се још раније налазила у рејону Остреша. Затим је формиран штаб, попуњујући део дивизиона и нека врста командног вода (извиђачи и везисти) на челу са Бранком Обрадовићем. Предвиђено је да се у дивизион укључи и батерија 100 мм 1. пролетерске дивизије формиране на Ситници.

¹⁵⁾ То је била комплетна батерија која се предала са командиром капетаном Гавриченком на челу.

¹⁶⁾ Ова батерија је после напада на Јајце упућена 3. дивизији, а од заплених брдских хаубица и противоклопних оруђа приликом ослобођења Теслића 1. пролетерска дивизија формирала је две батерије — хаубичку и брдску. 1. прол. и 3. удар. дивизија у то време формирају иницијативно дивизијске артиљеријске штабове. У заповести 3. дивизије од 28. новембра 1942. за напад на правцу Турбе — Г. Вакуф посебно се дају задаци штабу артиљерије. У заповести од 1. децембра помиње се и име команданта дивизијске артиљерије (Лушан Дашчић). У својој заповести од 18. јануара 1943. за дејство на правцу Вања Лука — Теслић, команда 1. пролетерске дивизије поставља прецизне задатке свом команданту артиљерије Милану Антончићу.

ушашког бункера на Башајковцу омогућила су његово брзо заузимање. После те борбе штаб 2. пролетерске дивизије је ставио под команду команданта дивизиона Врховног штаба и своју формацијску артиљерију због недостатка стручног кадра и ради ефикаснијег коришћења расположиве муниције. У борбама око Дувна, Купреса, Бос. Грахова и Стрмице које је крајем децембра 1942. и у јануару 1943. водила 2. дивизија, овако обједињена артиљерија испољила је снажан утицај.

У борбама у Босанској крајини крајем 1942. и почетком 1943. које се по својим размерама, значају и карактеру нису битно разликовале од „регуларног ратовања“ на другим фронтovima, као носилац ватрене моћи почиње да се афирмише артиљерија. Она је често испољавала и пресудан утицај на исход борбе. Ни митраљеви, бомбе, минобацачи, па чак ни поједина артиљеријска оруђа нису били довољни за сламање непријатељевог отпора. Осећа се потреба за сасређивањем снажније артиљеријске ватре. Зато Врховни штаб пребацује свој хаубички дивизион, као ударну ватрену снагу, од Јајца до близу Книна, а затим до Прозора — увек тамо где су вођене најважније борбе око слободне територије. Остварују се концентрације ватре више артиљеријских оруђа чиме се постиже огроман морални и материјални ефекат. Некад неприступачна утврђења код Бихаћа, Јајца, Грахова и Ливна, паралише артиљерија својом ватром и помаже њихово заузимање уз минималне људске жртве. Старешине наших јединица почињу сасређивати минобацачку ватру у оквиру бригаде. Тактика ватреног „кључања“ била је превазиђена и тежило се остварењу ватрених „маљева“ где артиљерија као род једино и може у потпуности доћи до изражаја.

Значајну улогу одиграла је артиљерија почетком IV непријатељске офанзиве при заузимању Прозора и одбрани рањеника. Један пук италијанске дивизије „Мурђе“ који се налазио у Прозору, пружао је жилав отпор из бункера и утврђених зграда против којих су не само бомбашаи већ и брдска оруђа 75 мм били немоћни. Да би се сломио тај отпор ангажован је и дивизион Врховног штаба који је најпре са заклоњених ватрених положаја подржавао ликвидирање спољне одбране Прозора, а касније једном хаубицом из стрелачког строја, са свега неколико десетина метара, дејствовало по бункерима и другим утврђеним објектима.

У бици за рањенике између Прозора и Горњег Вакуфа Хаубички дивизион Врховног штаба је задњи пут дејствовао у пуном саставу и врло интензивно. Успешно су артиљеријском ватром тучене немачке колоне и неутралисана њихова артиљерија. То се најбоље види из непријатељевог извештаја који говори о јакој артиљеријској ватри.¹⁷⁾ На Неретви, кад је Главна оперативна група прешла на леву

¹⁷⁾ У оперативном извештају немачке 717. дивизије говори се да непријатељ располаже приближно пуком хаубица. То је изјавио на саслушању и један заробљени мајор — командант батаљона кога су заробиле јединице 2. пролетерске дивизије.

обалу, морала су се уништити оруђа овог дивизиона. Поновно је формиран дивизион Врховног штаба када је код Калиновика заплена једна четничка хаубичка батерија. Он је играо значајну улогу касније у борбама на Дрини, нарочито око Фоче, а повремено и у драматичним борбама у току V непријатељске офанзиве. У борбама западно од Бијелог Поља и код Мојковца, артиљерија 1. пролетерске дивизије наноси непријатељу осетне губитке и успорава његово напредовање. Дивизион 2. пролетерске дивизије, који је оформљен после уништења једног италијанског пука дивизије „Тауринензе“ на Јаворку,¹⁸⁾ био је једним делом пребачен на Сињајевину где је учествовао у успоравању надирања Немаца од Колашина, а затим је цео дивизион ангажован на Пивском Јаворку у локализовању продора немачке 7 СС дивизије „Принц Еуген“. Извлачење оруђа овог дивизиона из кањона Пиве преко Мратића на Пивски Јаворак један је од величанствених подвига наших артиљераца у току рата.

Дивизиони 1. и 2 пролетерске дивизије¹⁹⁾ учествовали су у бици на Сутјесци. Најпре са Вучева, а затим и са леве обале Сутјеске, они су тукли непријатеља и подржавали пробој наших бригада. Но, беспутно земљиште ограничавало је артиљерији маневар. Није било довољно товарних грла да носе оруђа, а људи, ма колико желели, нису то могли. Муниције такође није било довољно. Зато је по преласку Сутјеске уништена целокупна артиљерија, као и противоклопна оруђа бригада. У целој Оперативној групи остало је једно једино артиљеријско оруђе — топ 37 мм 2. пролетерске бригаде. Његов командир није хтео да га уништи, иако му је то било наређено. У критичном моменту, приликом преласка пута Фоча — Калиновик, код села Миљевине, ово оруђе је одиграло огромну улогу у отварању пута Оперативној групи за Босну.²⁰⁾

¹⁸⁾ Писменом наредбом коју су потписали командант и комесар дивизије, одређен је за вршиоца дужности команданта дивизиона Вуко Брајовић, до тада командир батерије, а за комесара Вукота Радовић. Ово је један од првих дивизиона у саставу дивизијске артиљерије.

¹⁹⁾ Штаб 1. пролетерске дивизије је 3. маја формирао дивизион али је он све до Сутјеске дејствовао по батеријама.

²⁰⁾ Када су предњи делови Оперативне групе избили у рејон Ратаја и Миљевине, из Фоче је стигао у Миљевину један моторизовани немачки одред у чијем је саставу било неколико тенкова и затворио одсек којим је требало да прођу све наше јединице. Тенкови су патролирали комуникацијом. Топовско одељење 2. пролетерске бригаде, које је располагало са свега 5 граната, самоницијативно је — пошто је расклопљено оруђе по деловима изнело на једно узвишење удаљено од комуникације око 200 м — отворило ватру на ове тенкове. Како је један точак топа био сломиљен, осовића је ослободила на пањ и учвршћена помоћу камења, а сви послужиоци сем нишанције су заједно са командиром држали оруђе за време дејства. Првом гранатом погођен је први тенк у задњи део услед чега се окренуо и запалио. Кад су остали тенкови пошли назад гађан је трећи тенк и погођен, другом гранатом у гусеницу тако да је остао попреко на путу непомичан. На тенк између ова два који се тада нашао као у мишоловци испалена је једна граната која га је само лако оштетила, али је он услед маневровања на узаном путу слетео у јарак и ту остао. Посада се извукла и побегла. После тога немачки одред се повукао према Фочи, а пут преко комуникације Фоча — Калиновик био је слободан за пролаз наших јединица.

Наше снаге које нису биле у саставу Оперативне групе развијају у овом периоду и даље и учвршћују своју артиљерију. Тако је у 8. и 6. личкој дивизији формирана дивизијска артиљерија јачине од по две батерије и у борбама успешно коришћена. Осма дивизија поставља при одбрани на р. Уни у мају 1943. обе батерије на тежишту у улози дивизијске артиљеријске групе.

У другој половини маја 6. корпус је у Тушини формирао корпусни дивизион мешовитог састава.²¹⁾

У мају 1943. бригада „Иван Цанкар“ је од заплених брдских топова 75 мм формирала батерију бригадне артиљерије. То је истовремено прва батерија у саставу наших бригада.

Шири развој и нови квалитетан скок доживљава наша артиљерија крајем 1943, после капитулације Италије. Врховни штаб је на време предвидео развој догађаја па је само неколико дана по изласку из обруча на Сутјесци издао потчињеним командама директиву да приступе обучавању људства у руковању компликованијом ратном техником, у првом реду артиљеријом. Крајем јуна формиран је низ артиљеријских официрских курсева од којих су, по организацији, броју и квалитету слушалаца, као и нивоу наставе, нарочито значајни онај при штабу 2. пролетерске дивизије (касније штаб 2. ударног корпуса) и при Главном штабу Хрватске. Ови курсеви су одиграли значајну улогу. Када је при разоружавању италијанских гарнизона у наше руке пало неколико комплетно опремљених батерија, није било тешкоћа око коришћења овог наоружања нарочито у 2. корпусу. Тада су многе наше дивизије формирале дивизијску артиљерију од којих се, по јачини и организованости, нарочито истичу 2. пролетерска 4, 6, 7, 8, 13, 14, 15, 18. и 19. дивизија. Друга пролетерска дивизија је формирала дивизион у октобру од три потпуно опремљене батерије 75 и 65 мм. Тринаеста дивизија, која је још од половине августа, имала артиљеријски дивизион слабијег састава, од оруђа 65 мм, формирала је у септембру још један од оруђа 75 мм. Петнаеста дивизија је у септембру — да би олакшала командовање — формирала свој артиљеријски штаб — команду артиљерије. Четврта крајишка дивизија, поред дивизиона за подршку, формирала је крајем 1943. и противоклопни дивизион од 7 оруђа 45 и 47 мм — први противоклопни дивизион наше артиљерије. Итд.

У свим јединицама је тада дошло до наглог прилива тешког наоружања па се, поред осталог, поставио и проблем обучавања кадра. За обуку војника у најосновнијим радњама било је потребно неколико недеља интензивног рада, а за обуку старешина далеко више. Тражени су људи који су служили у артиљерији бивше војске. Њих је било мало у редовима НОВ, а нарочито је мало било подофицирског и официрског кадра. Уз то није било средстава везе

²¹⁾ Интересантна је употреба једне батерије овог дивизиона приликом напада на жандармеријску касарну у Ивањском. Једно оруђе је гађало непосредно у исто место са скинутим упаљачем, користећи само ударну енергију зрна. На зиду је створена рупа кроз коју је настављено гађање са наврнутим упаљачем. Отпор је сломљен без учешћа пешадије.

нити прибора за управљање ватром. Овакво стање принудило је штабове наших јединица да обједињују артиљерију и минобацаче у веће јединице. Појављују се импровизоване мешовите артиљеријске формације. Поједине бригаде формирале су чете тешких оруђа у којима је било и по десет минобацача.

У то време појављује се и прва наша моторизована артиљеријска јединица — хаубички дивизион 4. корпуса од шест хаубица 149 мм који је најпре као целина учествовао у нападу на Огулин, и код Оштарија, у борби против Немаца, а касније су поједине његове батерије (имале су по 2 оруђа) према потреби придаване дивизијама. Стварају се — приликом ослобођења Сплита и околних острва — и прве јединице наше обалске артиљерије. Оне су 20. септембра у близини Примоштена принудиле један немачки брод на предају, а обалска артиљерија са острва Корчуле успешно је одбила неколико напада немачких бродова.

У јесен 1943. године, дакле, наша артиљерија се користи у већем броју, дивизиони дејствују као целина, а понекад се и два дивизиона ангажују за извршење истог задатка. За подршку бригада које су се браниле на р. Лиму, поред дивизиона 2. дивизије, а у циљу заустављања немачког продора према Пљевљима и Јабуци, био је ангажован и корпусни дивизион.

Дивизион 6. личке дивизије, који је иначе тада представљао једну од најорганизованијих наших артиљеријских јединица,²²⁾ у октобру 1943. приликом напада на Перушић, дејствује као целина (11 оруђа). У тој борби први пут је код нас вршено утврђивање ватрених положаја и осматрачница, као и планска коректура, одвојено од групног гађања, што се раније начелно избегавало. Са заклоњених ватрених положаја дивизион је вршио не само артиљеријску припрему него и подршку, дејствујући по једном циљу са више батерија (раније је после припреме дејствовао као пратећа артиљерија). То показује да је проблем управљања ватром у оквиру дивизиона и садејства са пешадијом овде већ био решен.

Крајем 1943. године наша дивизијска артиљерија се у целини коначно учврстила, док је корпусна још била у формирању. Истина, неке дивизије захваћене VI непријатељском офанзивом изгубиле су добар део своје артиљерије. Некима се то десило услед тешке ситуације, а некима услед несналажљивости старешина или неправилног гледања (случај код 2. пролетерске).

У 1944. години ситуација на југословенском ратишту квалитетно се мења јер се и однос снага изменио у корист НОВ. Непријатељ и даље има техничку надмоћ, али много слабије изражену

²²⁾ 17. септембра 1943. штаб 1. хрватског корпуса наређује 6. дивизији да формира брдски дивизион. 24. октобра 1943. штаб дивизије издаје своју наредбу бр. 16 за формирање хаубичког дивизиона у чији састав улазе брдска и пољска батерија које су до тада биле самосталне. Значи, дивизион је формиран више од месец дана после издатог наређења. Дивизион је званично називан хаубички, а у ствари је био мешовит.

него раније. Док је све до септембра 1943. ватрена моћ здружених јединица изражавана у просеку 70% митраљеском и пушчаном ватром, почетком 1944. половину ватрене моћи код великог броја дивизија представљају минобачаџи и артиљерија.²³⁾ Уз ангажовање корпусне артиљерије артиљеријско-минобачачка ватра постаје доминантна.

У почетку 1944. много се ради на организацијском учвршћивању корпусне артиљерије. Нарочито је то изражено код 2, 5, и 7. корпуса. Тако, 2. ударни корпус формира у то време штаб артиљерије који се назива „штаб артиљеријске групе“.²⁴⁾ Под његовом командом се налазе два брдска артиљеријска дивизиона. Штаб организује курсеве са свим старешинама, а по завршетку курса слушаоци врше и бојна гађања. У априлу и мају 5, 7. и 9. корпус формирају корпусне артиљеријске бригаде.

У то време долази до бањалучке операције која по учешћу артиљерије, броју оруђа и интензитету артиљеријске ватре, као и улози коју је одиграла, спада у ред оних у којима је артиљерија дошла до најјачег изражаја у току целог НОР-а. У тој борби артиљеријска бригада 5. корпуса са 20 оруђа вршила је артиљеријску припрему и подржавала бригаде у нападу. Значајну улогу у том периоду одиграла је и артиљерија 2. корпуса у борбама за Грахово, Даниловград, Служ, Рисан и Цетиње. Стварање јединственог стратегијског фронта у другој половини 1944. године представља следећу фазу у развоју наше артиљерије. Тада је знатан део наше државне територије био дефинитивно ослобођен. Успостављен је јединствени фронт. Целокупне снаге НОВ дејствовале су на три основна оперативно-стратејска правца.

Северна групација која је ослободила Србију, а касније продужила напредовање општим правцем Београд — Загреб — Љубљана, била је бројно најјача и технички најбоље опремљена. Она је у свом саставу имала и најјачу артиљерију, добијену делом од помоћи коју су пружали Совјети, а делом из ратног плена.²⁵⁾ У величини дивизија ове групације формира се по један мешовити дивизион артиљерије за подршку (минобачаџи 120 мм и топови 76 мм) и један противоклопни од оруђа 45 мм. Неке дивизије крајем 1944, нарочито после ослобођења Београда, формирају артиљеријске бригаде 1. и 6. пролетерска, 16, 17, 21, 36. и 50. ударна дивизија, као и 5.

²³⁾ До септембра 1943. наше дивизије су у просеку могле да избаце у минуто око 3000 кг челика, а од тога је на артиљерију и минобачаче отпадало 800—1000 кг. После капитулације Италије ватрена снага дивизије порасла је на 4000 кг челика у минуто, а од тога је готово 2000 кг отпадало на минобачаче и артиљерију.

²⁴⁾ Назив је вероватно узет по узору на Италијане. У ствари, то је била команда артиљерије корпуса и састојала се од команданта, комесара и начелника штаба.

²⁵⁾ 1. армија је имала у свом саставу око 90 батерија артиљерије за подршку, 2. армија преко 30, а 3. нешто мање.

крајишка дивизија.²⁶⁾ Неке бригаде добијају тада по једну батерију пуковских топова 76 мм и противоклопну батерију 45 мм а батаљони минобацачке чете од 4—6 оруђа. На тај начин (и због повећања бројног стања уопште) порасла је ватрена снага бригаде за 80—100%, а у дивизијама је до 70% ватрене моћи сачињавала ватра артиљерије.

У корпусима, а касније и армијама које су формиране на територији Србије, формирани су артиљеријски штабови. Они немају формацијску артиљерију, већ према потреби одузимањем артиљерије од дивизија стварају своју подручну. Артиљеријски штабови формирају се и у дивизијама иако у почетку то иде доста споро, јер није било кадрова.

Средња групација која је ослободила Црну Гору, а касније продужила напредовање правцем: Пљевља — Сарајево — Травник Бања Лука — 2. ударни корпус и јединице које су му се придружиле из Босне — располаже скромним артиљеријским средствима, претежно трофејним. Команда корпуса има под својом непосредном командом четири дивизиона, док дивизије имају само по једну батерију, сем 29. херцеговачке која има комплетан дивизион. Дакле, команда корпуса је обезбеђивала маневровање артиљеријом у оперативним размерама. Тако је, на пример, приликом коначног чишћења долине Зете од Немаца концентрисала под својом командом око 70 артиљеријских оруђа.

Јужна групација, која је ослободила острва на Јадрану, а затим средње приморје са Книном и Мостаром и продужила напредовање према Трсту — 8. корпус, односно по укључивању осталих снага са територије Хрватске, 4. армија — формирала је још у пролеће 1944. на острву Вису неколико артиљеријских дивизиона од оруђа из савезничке помоћи (најпре хаубички 105 мм, а касније још три брдска и један противавионски дивизион). Ови дивизиони су успешно коришћени при ослобођењу Брача и Корчуле, а нарочито у книнској операцији када их је команда корпуса све концентрисала под својом непосредном командом. Почетком 1945. формирана је тешка артиљеријска моторизована бригада, а брдски дивизиони су дати у састав дивизија. Интересантно је напоменути да је у мостарској операцији корпус имао знатно преимућство у тешком наоружању над непријатељем (14:11 батерија). Међутим, услед слабе обучености артиљеријских старешина артиљерија није потпуно искоришћена, иако се располагало са доста муниције. План артиљеријског обезбеђења у целини је имао карактер импровизованости. Но, после артиљеријске припреме батерије су на иницијативу командира отпочеле да прате пешадију дејствујући претежно непосредно, тако да је и поред слабог плана артиљерија пружала пешадији добру подршку.

Четврту групацију сачињавале су снаге које су дејствовале у позадини непријатеља. И поред тога што су биле углавном групи-

²⁶⁾ Интересантно је напоменути да је у јесен 1944. у Македонији била формирана артиљеријска бригада а да није имала ни једно оруђе. Циљ формирања био је да се прикупи артиљеријски кадар и сачека док се не дође до оруђа.

сане у дивизије, корпусе и самосталне бригаде, располагале су са мало артиљерије. Дивизије су имале по једну до две батерије, а команде корпуса су настојале да под својом командом задрже обично по дивизион артиљерије.

У завршним операцијама на сремском фронту, нарочито при крају, тежи се сасређивању јачих артиљеријских средстава у рукама штабова корпуса и армија. Тако приликом пробоја у априлу 1944. команда 1. армије одузима дивизијама на помоћним правцима формацијску артиљерију и концентрише је на одсеку пробоја. На правцу главног удара 42. дивизије било је концентрисано 140 артиљеријских оруђа, или 70 оруђа на 1 км фронта. У артиљеријској припреми која је тада остварена (трајала само 15 минута) учествовало је и око 50 авиона, а напад су подржавали и тенкови. Борба је у целини имала изразито здружени карактер и тежиште се према ситуацији преносило са једног борбеног средства на друго.

Слично је било и у тршћанској операцији у којој је артиљерија као род играла веома значајну улогу. У њој је учествовало 450 артиљеријских оруђа и минобацача, и близу 100 тенкова и оклопних аутомобила. На 1000 војника долазило је 13 артиљеријских оруђа, што представља најповољнији однос који је икад забележен у историји ратова наших народа. Ту је дошла до јачег изражаја и противоклопна артиљерија. У борбама пред Ријеком и око самог Трста артиљерија је претходно темељно неутралисала немачке ватрене тачке, артиљерију и рушила бункере и на тај начин омогућила дивизијама 4. армије да савлађују јаке утврђене линије.

У целини, развојни пут артиљерије ЈНА у току НОР је јединствен у историји ратова. Створена је и расла отимањем оруђа од непријатеља. Заплењена оруђа су одмах окретана против оних од којих су отета. Требало је отети од непријатеља и сваку гранату да би се са њом могла рушити његова сопствена снага. Све се то морало платити многим жртвама. Зато се ни једна граната није смела избацити узалуд. Зато ни у једној армији на свету нису са тако мало граната извршавани тако важни задаци.

Смелошћу и безграничном храброшћу наших бораца савладане су тешкоће. Они су је транспортовали козјим стазама, са појединим топовима успешно се борили и са по неколико тенкова, привлачили оруђа пред утврђене објекте непријатеља и рушили их из непосредних близина.

У борби се стварала тактика наше артиљерије која се одликовала кратким и изненадним артиљеријским припремама, без претходне коректуре, широком применом оруђа за непосредно гађање и праћење и честим дејствима.

У борби су се израђивале наше артиљеријске старешине које су се нарочито одликовале способношћу у избору циљева и рационалном употребом ватре.

У целом нашем рату, па и у његовој последњој фази, неједнако је био расподељен артиљеријски материјал. Знатан број бригада, дивизија и корпуса, кроз цео рат, од 1942. године па до краја, имао је

своју формацијску артиљерију. Остајало је без ње али за кратко време. Било је и јединица, нарочито у Македонији, а донекле и у Србији и Војводини, које су све до краја рата располагале врло оскудним артиљеријским средствима.

Разлике у снази артиљерије у појединим јединицама биле су кроз све време па и на крају рата велике. На пример, крајем 1944. год. 5. ударна дивизија има 34 оруђа, 6. личка 52, 8. дивизија само један дивизион од две батерије, 32. и 33. дивизија само по једну батерију, а у мају 1945. године 5. ударна дивизија имала је пет дивизиона са 39 оруђа, 11. ударна четири дивизиона са 11 батерија по 4 до 6 оруђа, 20. дивизија три дивизиона од по 2 батерије са 22 оруђа укупно, 17. дивизија свега 14 оруђа, 13. око десетак итд.²⁷⁾

Различита су била и транспортна средства,²⁸⁾ муницијске резерве које су биле и некомплетирани, са врло мало података о серијама производње, стању експлозивног и барутног пуњења, као и артиљеријски прибори и инструменти који су у већој мери били већ дотрајали, а није их ни било довољно за комплетирање свих јединица. Артиљеријски материјал био је у великој мери дотрајао, а разнолик у погледу порекла, модела, калибра, и тактичке намене. Зато су се преласком на мирнодопски живот пред Армију и њену артиљерију постављали тешки и врло одговорни задаци. Требало је тада много напора да се подигне борбена готовост артиљерије ради сигурне заштите граница нове социјалистичке Југославије и обезбеђења мирне и брзе обнове ратом уништене привреде. То је било отежано услед непостојања индустрије артиљеријског наоружања, муниције и опреме. Требало је завести тачну евиденцију артиљеријског материјала, муниције и опреме, по врстама, пореклу, намени и степену борбене готовости и извршити приближно равномерну расподелу. Потребно је било извршити складиштење муниције, организовати ремонт оруђа, муниције, инструмената и прибора итд.

Проблем школовања артиљеријског кадра постављао се такође у оштрој форми. Ратног кадра је било недовољно, а његово ратно искуство требало је уопштити и употпунити га потребним знањима о законима балистике, тригонометрије и вероватноће погађања циља.

Све те проблеме успешно је савладала наша артиљерија. Кадар се ишколовао, а индустрија је освојила производњу многих материјалних средстава за њене потребе. Замењена су дотрајала — трофејна и застарела оруђа и модернизован је транспорт, тако да је она данас значајан борбени фактор наше Армије, увек спреман да сручи тоне челика на главе оних који би се усудили да повреде границе наше социјалистичке домовине.

²⁷⁾ Подаци о саставу артиљерије поменутих дивизија узети из архиве ВИИ (кут. 915, 954, 995, 1014, 1030).

²⁸⁾ Артиљеријска бригада 5. ударне дивизије, на пример, приликом свог формирања имала је 466 коња и само 4 камиона (Архив ВИИ, кут 786 „А“ Ф.-Д.А.)